

ANTONIM SO`ZLAR- O`QUVCHILARDA MILLIY MA`NAVIYATNI SHAKLLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA

Axmedova Dildora Dilshodovna
Qarshi davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada o`zbek tilidagi antonimlarning tabiati, uning o`rganilishi borasida yangicha yondashuvlar tahlili berilgan. Maktab darsliklarida antonimlar haqidagi mavzularda o`quvchilarning yanada teranroq fikrlashi, mavzuni mustahkamlash uchun qo`shimcha sifatida yangi talqindagi mashqlar tavsiyasi keltirilgan.

**Kalit so`zlar:** zid ma`noli so`zlar, milliy ma`naviyatni shakllantirish, antonimik lug`at tuzish, darslarda antonimlar mavzusi yuzasidan o`quvchilar uchun qiziqarli topshiriqlar ishlab chiqish, o`zbek xalq maqollari.

Bugungi tezkor va shiddatli davr til ta`limidan har qanday sharoitda muammoga yechim topa oladigan, nutqiy salohiyati yuqori bo`lgan, muammoga, vaziyatga xolis nuqtai nazar bilan qaray oladigan, lisoniy birliklardan unumli va samarali foydalana oladigan shaxsni kamol toptirishni maqsad qilib qo`ydi. Bu ustuvor maqsadlarni amalga oshirishda til ta`limi asosiy va yetakchi o`rin tutadi. Negaki, insonning shaxsiy rivojlanishi uchun leksik bazasi yetarli darajada boy bo`lishi, fikrlash salohiyati rivojlanishi uchun o`z tilidagi leksema va leksik birliklarni mazmun-mohiyatini chuqur bilmog`i, nutq sharoitiga mos tarzda so`zlash malakasiga ega bo`lmogi lozim.

Ma`lumki, jamiyatni inson tebratadi. Uni buyuk kelajak sari yetaklash ham, tubanlik qa`riga tortish ham insonning qo`lida. Shu sabab jamiyat a`zolarining, ayniqsa, o`sib kelayotgan avlodning ma`naviy kamoloti yangilanayotgan O`zbekistonda davlat ahamiyatiga molik dolzarb masalaga aylandi. Bugungi kunda o`zbek o`quvchilarini ham ruhan, ham aqlan, ham jisman yetuk qilib shakllantirish uchun milliy o`quv dasturlar, oila, maktabgacha tarbiya muassasalari va maktabda tamomila yangicha yo`sinda ish olib borilishi kerak bo`ladi.¹

Taniqli leksikograf, pedagog, bir necha zamonaviy o`quv lug`atlari muallifi L.A.Vvedenskaya o`zining mashhur "Ritorika va nutq madaniyati" nomli kitobida shunday kirish qilgan edi: "Bizning davrimiz faol, uddaburon, ishbilarmon odamlar davri. Mamlakatimizda ijodiy tashabbuslarni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi., fikrlar xilma-xilligi, qat`iyat, ishonch, munosabat bildirish uchun imkoniyatlar eshigi ochiq. Bularning barchasi zamonaviy insonning kommunikativ

¹ Q. Husanboyeva. Tahlil-adabiyotni anglash yo`li.monografiya. Toshkent, .Muharrir nashr,2013y

imkoniyatlarini rivojlantirishni talab qiladi. Muloqotning eng muhim vositasi soʻzdir.”² Darhaqiqat, soʻzning qudrati haqida antik dunyo olimlaridan tortib bugungi davr filosof va filologlari ham yetarlicha bahs yuritmoqdalar. Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, antonimlik hodisasi abstrakt otlar tabiatida uchraydi. Abstrakt otlar oʻrtasidagi maʼnaviy ziddiyatlar talqini xalqimizning madaniyati, maʼnaviyati, dunyoqarashi, eʼtiborli jihati qadriyatlar tizimi bilan bogʻliq. Zero, yaxshilik va yomonlik, yorugʻlik va zulmat, adolat va haqsizlik, hayot va oʻlim, rost va yolgʻon, sogʻlik va kasallik, doʻstlik va dushmanlik, mehnatkashlik va dangasalik, boylik va kambagʻallik, aql va ahmoqlik kabi qadriyatlar tizimi har bir xalq hayotining ajralmas qismiga aylangan.

Aql, farosat, topqirlik, chaqqonlik kabi fazilatlar insoniyat uchun azaldan qadriyatlarga aylanib ketgan hodisalar hisoblanadi. Bu tushunchalar xalq ogʻzaki ijodida ham, badiiy va publitsistik adabiyotda ham oʻz ifodasini topgan. Uzoqdagi ovni koʻrib, Yaqindagi yovni koʻrmas boʻlma maqolida ham farosat, aql bilan harakat qilish lozimligi antinomiya dan mohirona foydalanish orqali xalqona usulda aks ettirilgan³

Maktab darsliklarida sistemaviylikdan voz kechib, oʻquvchilarning nutqiy sharoitlarga tayyorlash, ularning nutqiy rivojlanishini shakllantirishga ilk qadamlar qoʻyildi. Shuning bilan bir qatorda, til sathlarining nutq jarayonida eng koʻp qoʻllanadigan boʻlimlarini atroflicha koʻrib chiqish, maktab darsliklarida ularga koʻproq ahamiyat qaratmoq lozim. Leksikologiya boʻlimida oʻrganiladigan sinonimlar, antonimlar, omonimlar, shular jumlasidandir. 5-sinf darsligida bu boʻlimga yetarlicha ahamiyat qaratilmagan. (amaldagi 5-sinf ona tili darsligi 2020-y) Zid maʼnoli soʻzlar yuqorida toʻxtalganidek, biri aytilganda ikkinchisi yaʼni zidi inson ongida tayyor turadi. Zid maʼnoli soʻzlarning ahamiyatini maqollar, iboralar, soʻzlar, qoʻshimchalar misolida keng tushuntirib berilgani bilan oʻquvchilar hayotida amaliy ahamiyat kasb etmasa, bugungi til taʼlimi oldidagi ustuvor maqsad amalga oshmagan hisoblanadi. Qachonki, berilayotgan mavzu asosida amaliy –nutqiy fikrlashga yoʻnaltirilgan maqsadli mashqlar, topshiriqlar ishlab chiqilsa oʻquvchilarda tanqidiy va tahliliy fikrlash, nutq vaziyatiga koʻra fikr bildira olish koʻnikmalari shakllantiriladi. Ularda zukkolik, topqirlik, oʻziga boʻlgan ishonch, berilganlar ichidan munosibini tanlash, ularni tekshirish, zidlash, tahlil qilish kabi ongda bajariladigan bilish jarayonlari bevosita amalga oshadi. Jahon tilshunosligi va tajribasiga nazar tashlansa, zid maʼnoli soʻzlar oʻquv izohli lugʻati rus, ingliz va turk tillarining oʻzida oʻquvchilarning yosh nuqtai nazaridan bir necha turi nashr etilgan,

² Введенская Л.А. Риторика и культура речи / Л.А.Введенская, Л.Г.Павлова. – изд. 12-е. – Ростов н/Д: Феникс, 2012. – С. 3.

³ G.Komilova. A.Navoiy nomidagi TDOʻTAI mustaqil tadqiqotchisi. Antonim soʻzlar vositasida qadriyat va bahoning ifodalanishi. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 ISSUE3 2021

ulardan foydalanib kelinmoqda. O`quvchilarga bu lug`atlarning amaliy ahamiyati juda katta. Yangi avlod darsliklariga yordamchi sifatida turli o`quv lug`atlarini joriy etish va ulardan nutq o`stirish bo`yicha samaralarga erishish mumkin. Bugungi kundagi maktab ta`limida yangi avlod darsliklari nashr etildi. Bu darsliklarni yaratishdagi asosiy tamoyillar o`quvchining fikrlash salohiyatini o`stirish, nutqini ravon va til unsurlaridan to`g`ri va oqilona foydalanishga yo`naltirish, grammatikadan qochish va tildan amaliy foydalanishga asoslangandir. O`quvchilar nutqiy ko`nikmalarini shakllantirishning dastlabki omillari darslikda berilayotgan mashqlar va unga qo`shimcha lug`atlar hisoblanadi. Amaldagi 5-sinf ona tili darsligida (2020y) “Zid ma`noli so`zlar” mavzusi uchun 1-soat vaqt ajratilgan va bu mavzu yuzasidan mashqlar 10-sinfga borib 1 soat berilgan. O`quvchilarda amaliy ahamiyatini oshirish, milliy ta`limning ular ongida rivojlanishini ta`minlash uchun mashqlar salmog`ini oshirish va qiziqarli topshiriqlar bilan boyitish lozim. Buning uchun o`zbek xalq maqollaridan foydalanilsa, maqsadga muvofiq bo`ladi.

“Yaxshi so`zi psixologiyistik talqin qilinganda yaxshilik, yaxshilanmoq kabi so`zlar bilan anglatayotgan tushuncha bilan bitta yadro atrofida birlashadi va “yomon” tushunchasiga nisbatan qaramoq- qarshilik hosil qiladi.

Ma`naviy- axloqiy aksiologemalar ichida do`stlik-dushmanlik munosabatlari nafaqat insonlar, balki butun borliqdagi o`zaro aloqalarni ko`rsatuvchi hodisadir. Uning tildagi ko`rinishi, tilda voqelanishi ham ma`lum bir xalqning aksiosferasi, qolaversa dunyoqarashi, moddiy va ma`naviy olami bilan uzviy bog`liq. Ablah do`st dushmandan yomon, Ne hiyla bilsa, ishlatar oson, Burgut kuchi oyog`ida-Odamniki-do`stlikda, Dushmanning do`sti-mening dushmanim, Dushmanimning dushmanimening do`stim; Jahi dushman-aql do`st kabi maqollarda qadriyatga aylangan holatlarni yoki uning aksini ko`rish mumkin bo`ladi.

**DO`ST-DUSHMAN** ot-antonim juftlik. Tarkib jihatdan tub so`z-tub so`z.

Dushman (forscha) leksemasining semantik strukturasi quyidagicha:

1.Dunyoqarashi, manfaatlari, xatti-harakatlari bir-biriga to`g`ri kelmaydigan, o`zaro g`anim, raqib sifatidagi tomonlarning har biri.

2.Urushda o`zaro biri ikkinchisi bilan jang qiluvchi, bir-biriga qarshi urush e`lon qilgan tomonlardan har biri.

3.Insonga va umuman biror narsaga zarar keltiruvchi kimsa, narsa, hodisa.

Do`st (forscha shavqatli o`rtoq, yor, oshna, mahbub(a)) leksemasining semantik strukturasi quyidagi sememalardan iborat:

1.Qarashlari, dili, ish faoliyati yaqin bo`lgan, axillik bilan bog`langan ikki yoki undan ortiq kishining har biri (dushman leksemasining birinchi ma`nosiga antonim);

2.Yaqin, tanish, oshna. Shuningdek, lug`atda leksemaning ko`chma ma`nolari do`stingdan top, jon do`st, ish do`sti, mol do`sti tarzida;

1. Murojaat qilish shakli
2. Undov soʻz sifatida izohlangan

Mazkur antonim juftlikning semantik xususiyatlari haqida yana shularni qoʻshimcha qilish mumkin.: antonim boʻlishi uchun kontekst shart emas; bir semantik zanjirga aloqador: doʻst-dushman (inson) kabi; oʻz sinonimlariga ega; boshqa turkum yasalganda ham antonimligini saqlab qoladi: doʻstlashmoq-dushmanlashmoq; nutqimizda ham faol qoʻllanadi; oʻz va koʻchma maʼnolarida ham ziddiyat hosil qiladi; grammatik bir soʻz turkumiga mansub.

Maqollar tarkibidagi antonimlarning leksik-semantik, funksional-uslubiy xususiyatlarini oʻrganish oʻzbek xalqi madaniyati, urf-odat, anʼanalari, dunyoqarashi, milliy qadriyatlari haqida muhim maʼlumotlar berishi bilan ahamiyatli. Shuningdek, insoniyat uchun muhim hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, kishilarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarni nomlab kelishi bilan tilning aksiologik tomoni bilan uzviy boʻgʻliqdir”⁴.

Maktab oʻquvchilarini antonim soʻzlar bilan chuqurroq tanishtirish uchun oʻzbek xalq maqollaridan foydalanishning bir necha afzalliklari mavjud. Eng avvalo, oʻquvchilar ongida mavjud, nutqida tayyor, va uning mohiyati mazmuni tarbiyaviy ahamiyatga ega. Zero xalq ogʻzaki ijodi bilimdoni, yozuvchi Gʻafur Gʻulom aytganidek:”Har qirrasida yetti rang oftob tovlanib turgan xalqimiz ijodi uncha-muncha kishining zehni yetmaydigan darajada boydir ”. Dono fikrlarni, oʻtkir haqiqatni, teran mazmunni, soʻz xazinasining duru-javohirlarini oʻzida mujassam etgan rang-barang maqollar nutqimizning taʼsir etuvchi vositalari orasida eng taʼsirchan, eng esda qoluvchi, kishini oʻylashga, fikr-mulohaza yuritishga beixtiyor majbur qiluvchi kuchga egadir. ularning kishilik jamiyati va har bir inson hayoti uchun naqadar qimmatli ahamiyatga molik ekanligini jahon donishmandlari qadim-qadimdan eʼtirof etib, qayta-qayta uqtirib kelganlar: “Barcha kishining kuchi ovqatdandir, aqlning kuchi esa hikmatdandir”(Aristotel);

“Agar aqlli boʻlishni istasang, hikmat oʻrgangilki, aql hikmat bilan kamol topadi”(Kaykovus);

“Qisqa ifodalangan oʻtkir fikrlar hayotni yaxshilashga koʻp xizmat qiladi”(Sitseron);

“Men qadimgi donishmandlarning... bizga qoldirib ketgan aql durdonalarini koʻzdan kechiraman; agarki biz ulardan nimadir yaxshi bir narsaga duch kelsak, uni oʻzlashtirib olamiz va juda katta foyda orttirgan boʻlamiz”(Suqrot).

⁴ G.Komilova. A.Navoiy nomidagi TDOʻTAI mustaqil tadqiqotchisi. Antonim soʻzlar vositasida qadriyat va bahoning ifodalanishi. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 ISSUE3 2021

Har bir xalq asrlar davomida juda katta hayotiy tajriba to'playdi, shu tajribani turli vositalar bilan kelajak avlodlarga meros qilib qoldiradi. Maqol va hikmatli so'zlar ana shunday bebaho ma'naviy merosimiz hisoblanadi. Dunyoda hikmat durdonalari yaratmagan, ularni asrlar osha ko'z qorachig'idek asrab, avaylab, sayqal berib, dilida, tilida dilida saqlab kelmayotgan biror xalq yo'q. O'zbek xalqi ana shularning biridir. Jahon madaniyatining ravnaqi uchun Al Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy singari ko'plab buyuk olim va allomalar yetishtirib bergan xalqimizning madaniyatini, donishmandligini, umuman, kamolotini yer yuzining jamoatchiligi qadimdan e'tirof etib kelgan. Shunday ekan, bu bebaho ma'naviy merosimiz bilan yosh avlodni qurollantirishimiz lozim. Bunda ikki asosiy maqsadga erishgan bo'lamiz. Til nuqtai nazaridan o'quvchilar maqollar orqali antonim so'zlar haqida chuqur bilimga ega bo'ladilar, amaliy jihatdan shu maqollar vositasida ma'naviyati, dunyoqarashi kengayib, o'sib boradi.

Avval o'yla, keyin so'yla.

Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib.

Adabni beadabdan o'rgan.

Aytmoq oson- qilmoq qiyin.

Zarar ko'rmay, foyda qayda?!

Zaharning ozi nima-yu, ko'pi nima?

Mehr temirni eritar, qahr toshni yorar.

Yaxshi so'z –jon ozig'I, yomon so'z-bosh qozig'i.

Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar.

Yaxshidan –vafo,

Yomondan –jafo.

Yaxshini ko'rib fikr qil,

Yomonni ko'rib shukur qil.

Qari o'lsa –ne davlatdir,

Yosh o'lsa-qiyomatdir.

G'ayratlining yuragi qaynar,

G'ayratsizning yuragi o'ynar.

Haddidan oshgan kulgidan-yig'i yaxshi.

Yuqorida keltirilgani kabi maqollar o'zbek xalq og'zaki ijodining bebaho boyliklaridir. Maqollarda ifodalangan qarama-qarshilik, leksema semasidagi ziddlik o'quvchini mulohazaga chorlaydi. O'qituvchi maqollardan namunalar keltirib xattaxtada yoki elektron doskalarda yozib ularni ham leksik, ham mazmun jihatdan izohlab, o'quvchilarga shunday zid ma'noli maqollar izlashga topshiriq bersa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Yoshlar boy ma'naviy merosimizdan bahramand bo'lar edi hamda tafakkuri birmuncha kengaygan bo'lar edi. Bundan tashqari, ona tili

darlarida foydalanish uchun mazkur ishda ba'zi metodik tavsiyalar, namuna mashqlari, lug'atlardan tavsiya namunalari ilova qilindi. (1-ilovaga qarang)

1-ilova

MAKTAB DARSLIKLARIDA ZID MA'NOLI SO'ZLARNING O'QITILISHI VA O'RGANILISHI YUZASIDAN MASHQLAR

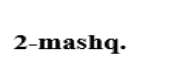
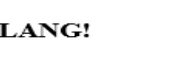
ZID MA'NOLI SO'ZLAR mavzusi yuzasidan 5-sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan tavsiya va topshiriqlarni ko'rib chiqamiz:

1- mashq Berilgan so'zlar va ramziy chizgilar o'rtasida bir-biriga bog'liqlik bor, kuzating! (antonim so'zlar moviy rangli belgida, sinonim so'zlar rangsiz belgi bilan ko'rsatilgan).

Uzoq-yaqin osmon-fazo

Quyidagi so'zlarning ramziy chizgilarga mosini belgilang

YAXSHI-YOMON| TOZA-POK BALAND-PAST| KATTA-KICHIK|

- A)

B)

C)

D)

2-mashq.

BIRINI TANLANG!

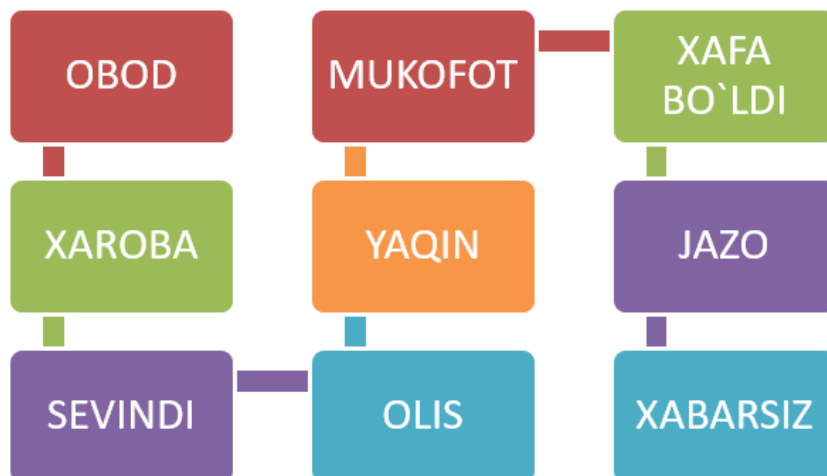
mavjud va dagi so'zlar o'rtasida ma'nodoshlik

mavjud va dagi so'zlar o'rtasida zid ma'nolilik

Shunga ko'ra qavsi to'g'ri?

A) qiyin	kuch	oson
B) iflos	pok	toza
C) kichik	ayol	katta
D) yomon	ochko`z	yaxshi

3-mashq.

Zaynab bir so`z o`yini o`ynamoqda. O`yinning qoidasiga ko`ra so`zlarni zid ma`nolilarini topib juftlash kerak. Qaysi do`sti vazifani to`g`ri bajargan deb o`ylaysiz?

1. **Aziza** ► obod-xaroba, jazo- mukofot, sevindi-xafa bo`ldi
2. **Sardor** ► olis-xabarsiz, jazo-mukofot, yaqin-sevindi
3. **Soliha** ► jazo-mukofot, obod-xroba,sevindi-xafa bo`ldi,olis-yaqin.

4-mashq. So`zlarning zid ma`noli juftini topib joylashtiring.

G	KO'P
	ANIQ
	MAXFIY
	MAMNUN
	LOQAYD
	KUNDUZ
	ZAIF
	MAYIN
	G'OLIB
	MUKOFOT
	QO'POL
	NODON
	OLIS
	BEOQIBAT
	ODDIY
	YASHIRIN
	OXIRGI
	OG'IR
	PAST

A	BALAND
B	YENGIL
V	DASTLBKI
G	OZ
D	NOANIQ
E	OSHKORA
J	XAFA
Z	FAOL
I	KECHA
K	KUCHLI
M	DAG'AL
H	MAG'LUB
O	JAZO
P	MULOYIM
C	DONO
T	YAQIN
U	OQIBATLI
F	MURAKKAB

Yuqorida ko`rib o`tganimiz mashqlar, boshqotirma ko`rinishidagi topshiriqlar o`quvchini mulohaza qilishga, kreativ fikrlashga ongda zidlik, qarama-qarshilik hodisalarini leksik birliklardan izohlash, aniqlash malakasiga ega bo`ladilar. Leksikologiya bo`limida o`rganiladigan o`quv materiallarini o`quvchilarning nutqiy taraqqiyotiga xizmat qildirish uchun bir qator amaliy-ijodiy ishlardan foydalanishga to`g`ri keladi. Bu lug`atlardan to`g`ri va o`rnida foydalanish, ma`nodosh so`zlar va zid ma`noli so`zlarning ustida ishlash jarayonida ularning har birini ajratish, bu so`zlar tilning leksik boyligi, nutqimiz go`zalligi va ko`rki ekanligini anglab yetishlari, o`z nutqlarida undan to`g`ri va amaliy ishlarni bajarish tavsiya etiladi. Shu kabi mashqlar bilan darslar boyitilsa, yoki alohida mashqlar to`plami sinflar kesimida mavzulashtirilsa o`quvchilar nutqini o`stirish yanada yaxshilanadi. Nutq o`stirishning eng samarali usullaridan biri lug`atlar ekanligini ko`p bora tilga oldik. O`quvchilarning ona tili darslarida oz muddat bo`lsa-da, lekin muntazam lug`at ustida ishlashlari nutqning boyish, ko`rkamlashishi kuzatiladi va kutilgan samaradorlikka erishiladi.

Yuqorida ko`rib o`tganimiz mashqlar, boshqotirma ko`rinishidagi topshiriqlar o`quvchini mulohaza qilishga, kreativ fikrlashga ongda zidlik, qarama-qarshilik hodisalarini leksik birliklardan izohlash, aniqlash malakasiga ega bo`ladilar. Leksikologiya bo`limida o`rganiladigan o`quv materiallarini o`quvchilarning nutqiy taraqqiyotiga xizmat qildirish uchun bir qator amaliy-ijodiy ishlardan foydalanishga to`g`ri keladi. Bu lug`atlardan to`g`ri va o`rnida foydalanish, ma`nodosh so`zlar va zid ma`noli so`zlarning ustida ishlash jarayonida ularning har birini ajratish, bu so`zlar tilning leksik boyligi, nutqimiz go`zalligi va ko`rki ekanligini anglab yetishlari, o`z nutqlarida undan to`g`ri va amaliy ishlarni bajarish tavsiya etiladi. Shu kabi mashqlar bilan darslar boyitilsa, yoki alohida mashqlar to`plami sinflar kesimida mavzulashtirilsa o`quvchilar nutqini o`stirish yanada yaxshilanadi. Nutq o`stirishning eng samarali usullaridan biri lug`atlar ekanligini ko`p bora tilga oldik. O`quvchilarning ona tili darslarida oz muddat bo`lsa-da, lekin muntazam lug`at ustida ishlashlari nutqning boyish, ko`rkamlashishi kuzatiladi va kutilgan samaradorlikka erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

5. .Bahriddinova B.M. O`zbekistonda o`quv lug`atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollar: Filil.fan.dokt.(DSc)...diss.-Samarqand.2020.-B65
- 6.To`rayeva U,Shodmonova D. O`zbek tilining zid ma`noli so`zlar o`quv lug`ati,T-Yangi asr avlodi-2007
- 7.Qarama- qarshilikning lingvistik aspekti. B.Jo`rayeva f.f.dok,H.Ubaydova, O`zMu xabarlarlari,2022y 1/1/2.
- 8.Shukurov R . O`zbek tilida antonimlar.-T;Fan,1977.-154b,-16b

9.Hojiyev A.O`zbek tili sinonimlarining izohli lug`ati.-Tosh;O`qituvchi,1974-B3-6

10.O`zbek tilining izohli lug`atini tuzish uchun qo`llanma.C.F.akobirov tahriri ostida-Toshkent:Fan, 1964-B.62

11.Bahriddinova B.M. O`zbekistonda o`quv lug`atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollar: Filil.fan.dokt.(DSc)...diss.-Samarqand.2020.-B69